

МАЙ 9 — АДА-ЧУРТТУҢ УЛУГ ДАЙЫНЫНГА ТИИЛЕГЕНИҢ ХУНУ

ШЫНЫ

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 50 (16210) ◊ 2000 чылдың май 6, суббота ◊ Ат салган шагы ◊ Садар өртээ 3 рубль. 17.00

Байыр чедирнишкннери, күзээшкннер

МААДЫРЛЫГ ЧОРУК — УТТУНДУРБАС

АДА-ЧУРТТУҢ УЛУГ ДАЙЫНЫНҢ ЭРГИМ ХООЧУННАРЫ, ФРОНТУЧУЛАР, ТЫЛДЫҢ ИШЧИЛЕРИ!
Эң-не коргунчуг болгаш кадыг-дошкун дайынның сөөлгү боолашкыны чагыланып эркен майның ол хүнүнден бээр 55 чыл эркен. **"ТИИЛЕГЕ!"** деп үр манаан сөстү бүгү совет чон четтикпейн манап турган. Ынчангы болгаш дараазында чылдарда-даа өөрүшкүнүң карак чаштары өлгеннер дугайында, тулчушкуннарның шөлдеринден эеп келбээннер дугайында ажыг-шүжүгүнүң карак чаштары-биле солдатуна берген. Чаалап алган тиилелгевистин үнези эмин эрттир аар болган. Ынчалзажок бистин чоңуус ол аар шылгалданы шыдажып эркен. Ол коргунчуг дайынның аар үргезин көрбээн ыңдыг өг-бүлө чок. Төрээн черивистин ыдыктыг кызыгаарын камгалавышаан, эң-не эргим чүве —

боттарының амы-тынын берген кижилерин маадырлыг чоруун ыдыкты-биле алдаржыдып чоруур бис. Боттарының Төрээн чуртунга болгаш боттарының чок кижилеринге кызыгаар чок ынакшылынын үлгер-чижээн көргүспүшөөн, бистин кырганныр-выс, адаларывыс, аваларывыс, ха-дунмаларывыс боттарының хүлээлгезин алдарлы-биле күүсеткеннер. Оларның дугайында мөңгө тураскаал салгандан салгалче дамчыр! Эргим хоочуннар — Ада-чурттуң Улуг дайынын киржикчилери болгаш тыва эки турачылар, Силерге, черге чедир мөгөйдивис!
Бистин амыдыралывыска чүү-даа өскерилзе, бистин чуртувуска болгаш бүгү делегейге кандыг-даа болушкуннар болу берзе, Силернин маадырлыг чоруунары кезеде сактып, Силернин аттарынары бистин салгалдарывыска кезээ шагда арттырар бис! Өлгөннер дугайында сагынышаан, дайынның амгы

чурттап турар бүгү хоочуннарынга мөгөөр ужурлуг бис. Чыл эркен тудум-на, олар улам эвээжеле орар болгай. Бистин хүлээлгези — чүгө сөс-биле эвес, харын-даа амгы беле эвес амыдыралга оларга херек-биле дузалаар ужурлуг бис.
Тиилелгени чедип алырын хандырганнарның төлөптүг салгакчылары болуудунар. Ажыг-шүжүгө хөй каттап таварышкан, ынчалзажок тиилеттирбээн бистин Ада-чуртувустун улуг болгаш алдарлыг төөгүзүңгө хайралыг хамаарылга-биле бир дөмей, патриотизмнин ыдыктыг чаңчылы биске кажан-даа чайгылыш чок болзуң!
Эргим хоочуннар! **ТИИЛЕГЕНИҢ ХУНУ** — улуг байырлал-биле Силер бүгүдөгө байырым чедирдиң! Силерге омак-сергек хөөннү, кадыкшылды, чаагай кижикти болгаш хөй чыл чурттаарынары күзедим!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ Ш. ООРЖАК.

ХУНДУЛУГ ХООЧУННАР, АДА-ЧУРТТУҢ УЛУГ ДАЙЫНЫНҢ КИРЖИКЧИЛЕРИ, ЧАҢГЫС ЧЕР-ЧУРТТУЛАРЫВЫСИ

Бүгү чоңун байырламы Тыва Республиканың Дээди Хуралының мурунунан Силерге байыр чедиреи канчаар-даа аажок өөрүчүг-дур.
55 чыл бурунгаар, 1945 чылдын май 9-та, совет чон, Совет Армия фашист Германияны ажып тиилээш, делегейге амыр-тайбынны доктадып тургускан. Адаларның маадырлыг чорууна мөгөйиң, Силернин дайынчы ат-алдарынарга чоргаарла-нып, амыдырал-чуртталганы Силерден өөренип, дорууп өскөн бис.
Бистин чаңгыс чер-чурту-гуларывыс — Совет Эвилелинин Маадырлары Чүргүй-оолдун, Кечил-оолдун, Бухтуевтин, Брагинин, Макаренкоун болгаш өскелерин-даа эрес-дидим маадырлыг чоруу уттунаман, езу-чурум, тургузуг өскерил-даа турза, оларның алдар-ады үе өттүр хыралбаан, чоңун чүрээде салгал дамчып мөңгө чырып чоруур.
Бистин чоңуус дайында шөлүңгө, ханы тылга-даа чаңгыс кижиге дег дайылдажып, балдыр сик-пайн, чүгө Тиилелге

ЭРГИМ ХООЧУННАР! АДА-ЧУРТТУҢ УЛУГ ДАЙЫНЫНҢ ХУНДУЛУГ КИРЖИКЧИЛЕРИ!

Улуг болгаш чырыкты-лыг байырлал — Тиилел-гени 55 чыл ою-биле мээң эң-не чылга база сеткил-диг ханызында байыр чедирнишкннери хүлээп ап көрүрөң! Май 9-тун хуну бистин чүрөктери-выс оңа чери ээлээр. Бо байырлал болза чүгө Төрээн чурттуң камгалак-чыларының маадырлыг,

Май 1-ниң болгаш Тиилелге хүнүнүң Байыр-лалдарының бүдүүзүнде ТР-ниң Президентизиниң — Чазак баштынының — Шериг-оол Дижикевич Ооржактын одынга чүрөктин ханызында байыр чедирген хөй сангы телеграммалар келген. Байыр чедиргенер болза:

Татарстан Республиканың Президентизи М. Шай-миев. Ында айтканы болза: "Улуг Тиилелге сая-сая россиянын бодунун Төрээн чуртунга кызыгаар чок бердингенини, маадырлыг чоруунун Сүлдези бооп артар. Россиянын ынчалдагы-даа, амгы-даа күжү — национал чөпшээрелде болгаш чаңгыс эпте. Бис Тиилелгени салгакчылары бис, келир үе дээш хары-лаар ужурлуг бис. Быжыг кадыкшылды, аас-кежини, чаагай амыдыралды тыва улуска күзедим.
Президентиге болгаш тыва чоңга байыр чедирнишкннери:
Башкортостан Республиканың Президентизи М. Рахимов; Ингушетия Республиканың Парламентизиниң — Улус Хуралының Даргазы Р. Плевне; Ленинград областың губернатору В. Сердюков; Рязань областың чыгырга даргазы В. Любимов; Сибириниң шериг округунун шериглериниң коман-дылакчызы Н. Корнильцев;
РФ-тин Федералдыг кызыгаар округунун коман-дылакчызы К. Тоцкий;
РФ-тин Курдумада РФКП-ниң фракция удуруткучуу Г. Зюганов;
Бүгү-россиянын инвалидтер ниитилелиниң даргазы А. Ломажин-Румянцева;
Совет Эвилелинин Маадыры, РИИ-нин Хүндүлүг даргазы А. Дорюгин;
РФ-тин Центральелинин чөвүлелиниң даргазы, Кооператив организацияларының ассоциациянын президенти В. Ермоков;
РФ-тин Чазаның чанында Россиянын Күрүнө шериг төөгү-культура товунун директору Ю. Квятковский чоруткан.

хөй-ле чылдар эрткилээн, ынчалзажок бистин адала-рывыстың болгаш өгбеле-ривистин база кырганны-ривистин бузулбас чаң-гыс күш кылдыр каттыжып шыдаанынын үлгер-чи-жээ бөгүндө биске чүгү-ла ужур-дузалыг. Россия-нын салым-хузуу дээш, оң келир үеи дээш кан-чаар-даа аажок улуг ха-рысалганы медегер били-турар бис. Ол чорук чүгө бистин күженин-ш-

Күрүнө Думазының депутады Н. ЛОКТИОНОВ.

Кадыкшылды күзедивис!

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга маадырлы-биле киржиң, төрөөн Тываның алдаржыткан, бистин чоргаарланып чоруурувус 206 эки тура-чыдан ам чүгө 14-ле кижиге арткан. Оларның ат-сывы бо:

Данил Чалдырович Дажимба
Кыргыс Шошкучевич Чамзырын
Борис Калчанович Монгуш
Вера Чүдүмовна Байлак
Тослан Тавыланович Оюн
Доржу Шакин-оолович Куулар
Галина Томитовна Даваадор
Борис Шембүлович Лама
Куулар Байыр-оолович Семис-оол
Павел Алдынаевич Биче-Кыс
Тимофей Кузичевич Пичен-оол
Чоолу Байырович Күрседи
Ортун-оол Самбий-оолович Монгуш
Андрей Навачыганович Сундуй.
Оларның эң улугу 81 харлыг Чоолу Байырович Күрседи, эң бичези 72 харлыг Галина Домитовна Даваадор бооп турар. Ынчангаш "Шың" солунуң коллек-тивни хундулуг эки турачыларга ам-даа узун назы на-зылаары, каң дег кадыкшылды күзеп, Тиилелгениң 55 чыл ою таварыштыр изиг байыры чедирип тур.

Чаңгыс абзац-биле

● Белгород областың Прохорова суруга Улуг Тиилелгениң 55 чылынга тураскааткан байырлалга РФ-тин, Украинаның, Белоруссиянын Президентилери В. Путин, Л. Кучма, А. Лукашенко, Москва-нын Бүгү-россиянын патриаргызы Алексей II киришкен. Уш чурттуң удуруткучулары маадырлыг дайынчыларның чаа тураскаалын, уяныг үнүгү коңга тураскаалды аждарынга киришкен.

● Владимир Путин Прохорова суурдан Сочи-ге ужуң чедер береш, бодунуң чаа тургузар чазаның айттырын үзе шит-пирлээн, оң даартазында Москвада эеп келген.
● Ада-чурттуң Улуг дайынынның 55 чылынга тураскааткан Берлин — Минск — Москва аразы-ның байырлал поезди ороун уламчылавышаан. Поездиге чоруп орар дайын киржикчилери доктаган черлеринге ужура-жышкыннары эрттирип,

концерттери чоңга бар-лаалдып турар.
● Череповец хоорай-ның чоңу Улуг Тиилел-гениң 55 чылынга тураскааткан ниити хоорай байырлалын эртти-рер. Фронтучулар-биле ужуражышкыннары, культура-массалыг хем-чеглери калбак органи-заастары көргөн. Май 9-та фронтучуларга ту-раскааткан кинофильм-вер фестивалы болур, дайынның, тылдың хоо-чуннары мактап шаң-наар.

Ачы-хабылазы дээш

Бедик шаңналдар

Ада-чуртун камгалаарынга кайгамчык ачы-хабылазы, 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынның фронтучуларга дайын чоруудал-галарынга эрес-дидим маадырлыг чоруу, а ол ышкаш өзүп орар салгалды патриотчу езуга кижиздеринге кириңгн хууда үлүү дээш Ада-чурттуң Улуг дайынын киржикчилерин ТР-ниң Президентизиниң 2000 чылдың май 4-те Чарлыны езугаар шаңнаан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ОРДЕНИ-БИЛЕ
Галина Томитовна ДОВААДОРНУ — Ада-чурттуң Улуг дайынын киржикчизи, күш-ажылдыг хоочуну.
Николай Иванович ИВАНОВТУ — Ада-чурттуң Улуг дайынын киржикчизи, күш-ажылдыг хоочуну.
Иван Иванович КОРЖНУ — Ада-чурттуң Улуг дайы-нын киржикчизи, күш-ажылдыг хоочуну.
Константин Михайлович ОШАРОВОТУ — Ада-чурттуң Улуг дайынын киржикчизи, күш-ажылдыг хоочуну.
Тимофей Кузичевич ПИЧЕН-ООЛДУ — Ада-чурттуң Улуг дайынын киржикчизи, күш-ажылдыг хоочуну.
Всеволод Петрович ФИЛИПОВТУ — Ада-чурттуң Улуг дайынын киржикчизи, күш-ажылдыг хоочуну.

"Тыва харылзаа информ" күрүнө бүдүрүлгезиниң ажылдакчылары Тыва Республиканың ПРЕЗИДЕНТИ-ЗИНИҢ ХУНДУЛЕЛ БИЖИКТЕРИ-БИЛЕ шаңнаан.
Аксан Агзамович АХМЕТОВУ — электрилг харылзаа-нын Шагаан-Арыга район бедириниң начальниги.
Геннадий Петрович КРАСНОПЕРОВТУ — "Тыва харылзаа информ" федералдыг каттышкан күрүнө бүдүрүлгезиниң автоцегиниң начальниги.

Тыва Республиканың чоңунуң Улуг Хуралының (сөөздизиниң) ийги чыыжының бирги организа-тыг хуралын чыылдырар дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫБИ

Москва хоорай. № 660. 2000 чылдың май 4.
Тыва Республиканың чо-нууң Улуг Хуралының (сөөздизиниң) ийги чыыжын чыылдырары дугайында Тыва Республи-каның Президентизиниң кыйгыры Тыва Респуб-ликаның Дээди Хуралы 23 сессиянын хүн айт-рынага кирбээнинге хол-баштыр, Тыва Республи-каның Конституциянын 73 чүдүлүгү 2 кезээниң 69 чүдүлүгү удурутлга болду-раш, доктадырар болза:
1. Тыва Республиканың чоңунуң Улуг Хуралының (сөөздизиниң) ийги чыыжынын бирги хуралын 2000 чылдың май 11-де 9-та Кызыл хоорайда Улусчу чогаалдыг бажы-ныңга чыылдырар.
2. "Тыва Республиканың чоңунуң Улуг Хуралының (сөөздизиниң) дугайында" Тыва Республиканың Хуулузуңун 22 чүдүлүгү дүшүртүр Тыва Респуб-ликаның чоңунуң Улуг Ху-ралының (сөөздизиниң) ийги чыыжынын бирги хуралын чыылдырары Тыва Респуб-ликаның Чазаныңга даттыр.
3. Бо Чарлык оңу албан езуу-биле парлаан хүден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Даарта — Радио хүнү

Тыва Республиканың электрилг харылзаа-нын хундулуг ажылдак-чылары!
Тыва Республиканың Президентизи болгаш Ча-заа профессионал байыр-лалчылар — Радио хүнү-биле холбаштыр электри-лиг харылзаа адырынгы бүгү ажылдакчыларыга чүрөктин ханызында бай-ыр чедирип турар.
1945 чылдан, радио-чуогааканынын 50 чылдан бээр Россиянын бол-гаш Тываның харылзаа-чылары чыл санында май 7-де боттарынын профес-сионал байырлалын дем-делеп турар.
Рынок экономиказын-де шилчиринин берге үези турза-даа, "Тыва харылзаа информ" бүдүрүлгези электрилг харылзааның эргежок чугула ачы-дуза чедирилгени чоңга, бүдү-рүлгелерге, организация-ларга көргүзүп, турум ажылдап келген. Элек-трилг харылзааның амгы үдеги янзы-бүрү болгаш сайзыраңгай чүрөктери турбаан болза, республи-каның социал-экономика-ныг хөгжүдүзүңгө берге болур ийик, ону элек-трилг харылзааның бүдү-рүлгелери чедишкенин шийтирилеп шыдаан.
"Сименс" фирманың бү-дүргени сан-биле амжы-даар телефон станциязын ажылдап киргени — тус чериниң, хоорайлар, улус-тар аразынын телефон харылзааларын экижидерин-че шилчиринин эге ба-зынары болган. Ону рес-публиканың 8 кожоун те-пери-биле тудуштурган. "Интернет" системазы-ның информация хемчээ-лин калбартаң, харыл-зааның чаа ачы-дузазын чедирер черлери Кызыл хоорайда ажылдап кир-ген.
Кижиге бүрүзүңгө харыл-зааның янзы-бүрү бедик шынарлыг ачы-дузазын көргүзөр дээш кызык-ажылдап турар элек-трилг харылзаа адырын-де ак сеткилди күш-ажылын бедиге үнөдөп турар бис.
Хүндүлүг харылзаа-чылар, харылзаа чөпшөк-терин улам ынай сай-зыраңгайыдыр, малаңгыя топтен ырак черлерде чурттакчылар суурларын херектелдерин хандырар улуг суурларга Силерин мурунгарда тургустунган.
Республиканың Президенти болгаш Чазаа чаа технологияларын база-зынга харылзаа чөпшөк-тери хөгжүдүр айттырны моон соңугар-даа бүгү та-лаалыг деткир.
Эргим чаңгыс чер-чурт-туларывыс, чыгыр кадык-шылды, өг-бүлелериңге аас-кежикти, чик эвес аял-ижингерге че-дишкннерлиг болуру-нары Силерге күзедивис!

Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш. ООРЖАК.

Үр-ле чурттап көрүңер, эргим хоочуннар!

Кижилернин амы-тынын хайралавайн, Россиянын хоорайларын болгаш суур-лары өрттедип хукук-тавышаан, Ада-чурттуң Улуг дайыны дөрт чыл уламчылаан. Тиилелгениң хүнүң чоокшудулар дээш, бүгү чурт, кижиге бүрүзү дайынга удуруткучулар, Чандык кижилер октуг боону холга тудупкаш, амы-тынын артынга кагаш, эрес-маадырлыг көргүзүп, дайыннар-биле тулчуп турганнар, а өске-лер, анаа кириштири уруулар, херээженнер бол-гаш кырганнар, тылга ка-рак кызыл ажылдап тур-дулар.
Ада-чурттуң Улуг дайынын төөгүзүңгө чырыктыг арынны Тыва-ның чурттакчылары кири бижээрнер. Олар фронт-учуларга кедер идик-хеп-терин, чиир аш-чемни чорудуп, фашистерин ас-паандан хосталган колхоз-тарга мал-маганын чору-

дуп берип, Тываның ужу-р чүлү эскерилгезин тургу-зарынга акша-төгөркти чыгганнар.
Ынчан бот-догуннаан күрүнө болур Тыва Арат Республиканың 11 танкис-тиг болгаш 206 аъттыг шериглериниң, оларның иштинде санитарка кыс-тарын фронтуге эки ту-ра-биле чорукканы интер-национализмниң эң бедик илерээшкни болган Т-34 танкис-тиг механик-чол-лаачызы Хомушчу Чүргүй-оол болгаш аъттыг шериг эскадронунун командири Тюлюш Кечил-оол Совет Эвилелинин Маадырының адынга төлөптүг болган-нар. Сат Бүрээкейнин взводуңдан минометчик-тер боттарын чиптеп ал-дар-биле бүргөткеннер.
Тывадан дайынче чорут-кан дайынчыларын хөй кезин эеп келбээннер. Дайзынын куяктыг поез-диң механик-чоллаачы Михаил Бухтуевтин тан-

кисхтер эеп келбээннер. Тоолчуруга чуугада кирген танкис-тиг Ананий Жабин бөгүндө бистин аравыста чок, дайынның дөрт чы-лынын дүргүзүңдө куяк-биле шыпкан 11 машина-ны солаан, а 12 дугаа-рынга олурдукаш, оон биле Берлин четкен. Оон шанналарын аразында — ийи Алдар ордениниң ийги болгаш үшүк ре-гези, үш Кызыл Сылдыс ордени бар.
Олар болгаш бистин аравыста ам-даа чурттап чоруур хөй-хөй өске-даа дайынчылар кижиге бүрү-зүңү сеткилинге чок, эң-не өөрүшкүлүг болгаш эң-не муңгаранчыг ажыг-шүжүлүг байырлалды — Тиилелге хүнүн чоокшуд-латканнар.
Ада-чурттуң Улуг дайынын чылдарында өлгөн дайынчыларга сак-тышкын кылдыр хып тур-рар Мөңгө оттуң чанынга көк баштыг фронтучулар, оларнын уруглары болгаш уйнуктары, кым-на чур-тунга ынак, оон төөгүзүн үнөлээр болду, олар чыгылып келеш, сактыш-кынны кылып, оларнын мурунуга мөгөөрлер. Май 9-та Москвага дайынның хоочуннары чыгылып келеш, дайынга өлгөн дайынчы эш-өөрүн сактып чуугалажырлар. Ол кан-жаада утундурубас болур.
Бо чырыктыг байыр-лал таварыштыр Силерге, дайынның эргим хоо-чуннарынга, тылдың ажы-ишчилеринге чүрөктин ханызында байырым чедирдим. Силер бүгүдөгө кадыкшылды, аас-кежикти болгаш чаагай кижикти күзедим!

Россия Федерациязының Президентизиниң Тыва Республикада Бүрүн эргелиг төлөззиниң хүлээлгезин күүседип турар М. КОЗЛОВ.

Байырлал чыскаалыга киржир

Бистин чаңгыс чер-чурт-тууус, тыва эки турачы Борис Шембүлович Лама-нын эртен оруу төөгүлүг. Ада-чурттуң Улуг дайы-ныга киришкен тыва эки турачыларын бирээзи. Ол эш-өөрүңгө эвилең-ээлдек, биче сеткилдиг. Ам арткаң эки турачылар-дын амыдырал-чуртталга-зын сонуургап, оларның биле быжыг харылзааны тудуп, эш-өөрүңгө дузала-жып чоруур. Борис Шем-бүлович Лама Тиилелге-нин 55 чыл оюнга турас-кааткан байырлал чыска-алыга киржири-биле Мос-ква хоорайже аъттанп-кан.
Сергей ХЕРТЕК.

XX ЧҮС ЧЫЛДЫҢ СӨӨЛГҮ АДА-ЧУРТТУҢ УЛУГ ДАЙЫ

ДУЗАЛАМЧЫНЫ – ФРОНТУЧУ БҮРҮЗҮНГЕ

ТИИЛЕГЕ

ТИИЛЕГЕ дээр ыдыктыг бо эргим сөстө Тикчок көвей утка шыгжаттыган. Өскөлөргө солдатунас Төрөөн чурттуу Өшпес көзү — дайын оруу чурттунар.

Кускан ыттың арны ышкаш, хөөн калыр, Кузум ышкаш, хөө кара шой дег булут Барын чүктөн дүргөктөлгөн "демир чыгыш" Баш удур медээ-даа чок саарывытчык.

Коргулчун "куш" дээрде шаар дег динтинчинден Хоорай, суурлар чаныкта дег чиндиш джик. Амытаны хуюктаалды өрттөндүр чир Ажырымчы дайын ычаар эгележик.

Хирлиг холун харамдыгып пашче суккан Гитлер — мангыс, динпей кара тандада дег, Улуг шивээ — ССРЭ-ни каш-ла шакта Ужур тевер — сорудалы ыдыг туржук.

Амылгыны арта баспас — чуура базар Аайында түмөн-сая шериглиг бол, Харлыккыже динжиге дээр чеспелгенгеш, Кандыг яла, өжөөнго олар таварышчык?

Дээрбечи, оор езу кажанда-даа Делегейге деткимчени албайн келген. Караа покесс эжелекчи, улуг тура Каптагайны картаттырып түвөөн көржүк.

Улуг, биче хемнерини суун чаярга-даа, Уу-чара, чара шааптар — дедир акпас. Төгүлүг болушкуннар, бадыткалар Дөзү, шыныны чажырттынас — кестүп келир.

Хылдыг кыры — кесте шакта Сталин башкы Кымдан артык өттүр угаап мынча джик: "Билип тур мен. Тиилелге бистин болур. Бистин тала херээ чөптүг, шыныг, актыг".

Шак ол сөстөр кыйгы болуп бүгү чоңга Чагыг ышкаш октан дүргөн тарай бержик. Ы-сы, өлүм оруктанган амырга-моос Ырма, сүзү хөмүрээрин бады бержик.

Чурттуу тыны — Москвавыс чоогунга кээп, Шургул кирер, халдаар шагын санап турда, Диргелген от фашистерни аткаарлаткан — Тиилелгес эгези ычаар ужулталчык...

"Төрөөн чурт дээш, Сталин дээш!" тулчушкуннар

Төгүдө таңмаланган — бататтынас. Тиилелге деп ыдыктыг бо эргим сөстө Тикчок көвей утка бар дээн ужурум ол.

Улуг-биче тиилелгелер фронтуга Улай-улай ураа-биле динмиттелчи. "Бүгү чүлүдү — фронтуге, Тиилелге!" — Бүгүдени хаара туткан кыйгы-даа ол.

Тиилелгени Кызыл тугун рейхстагга Дидим эрлер хөлбөенедир киикидипчи. Келир өйже кезе көргөн салгалдарга Кезээ шагда тураскаал бооп делгеттинзин!

Күстүгүр САТ.

ФРОНТУЧУ КЫРГАН-АВАЛАР

Дайын-даа, тайбың-даа үеде — бирги одуругда

МАЙНЫҢ ТОЗУ

- Барын чүктөн күжүн дөгөөн араатаны —
- Балалыг бак араатаны —
- Фашистерни баскан хуну —
- Байырланчыг Майның тозу.
- Казыргылыг кара дунден
- Хаяаланы чыры берген
- Кажан шагда утгундурбас
- Кайгамчыктыг Майның тозу.
- Талыгырдан халдап келген
- Дайынны узуткааштын,
- Тайбың ишти чаалап берген
- Тааланчыг Майның тозу.
- Маадырлыг Кызыл Шериг
- Балалбас ис арттырып каан;
- Парад, чыскаал динмиттелген
- Магаданчыг Майның тозу.
- Мартын САНДАЙ-ООЛ. Кызыл хоорай.

БАЙ-ТАЙГА — ДОШКУН ӨЙДӨ

Ада-чурттуу Улуг дайынын кадыг-дошкун чылдарында бистин Бай-Тайга кожуунуң ажал-ишчи чоңу "Бүгү чүвени — фронтуга!" деп кыйгырынын ада-биле дун-хун чокка дайынчы байдалга чурттап, ажалдап турган. ТАР-нын нам, чааза чоңдан ычаар негеп, корум-чурумну шынгырап турган.

Калчаараан дайын-биле сегиржип алырынга ынчан кижилер буну бодун херезинге белеткеп эгелээ. Блангыя ополчен шеринге анык оолдар, кыстар массалар-биле өөрөнп, дун-хун чокка похалтап, кажан херек апарза, бодунун патриотчу болгаш интернационалчы хүлээлгезин күсөдиринге кезээде белен турган. Ол үеде фронтуга белек чыгган комиссияга мунуп чоораан амдын дүжүп берипкеш, эзер-чоңаан чүктөп алгаш, чадап чанган кижилер бисте кайы хей. Оларнын чижээнге Кеп-Сөөк чурттуг арттар Чамьян Салчак, Ары Салчак, Чаргаа

Салчак, Сарыгбай Салчак (шолозы Кирбей) дээш, өскөлөрн-даа хөйү-биле адап болур. Ол ышкаш мал-маган, аш-чөм, алгы-кеш, ааржы-саржап, идик-хеп дээш, аң-өлүккө чедир фронтуга белек салбаан ыдыг МЧАЭ, арбан-сумулар, өг-бүлө болгаш арттар бистен тывылбас, ыдыг кижилер турбаан. Кижилер буну шадар шаа-биле, бодунуң эки туразы-биле берип турган. Ынчан кижилер чангыс кижилер дег найыр-ралдыг, кончуг хей-аыттыг ажалдап, чурттап турган-нарнын демдегдээр херек. Оон-биле чергелештир Бай-Тайга кожууну он чеди эрес-дидим эки турачыларын дайын шөлүнче үдеп аыткарган. Оларнын аразында Бай-Тайганың сурагылы кызы Намзырай уруу Дарья Куулар база бар болгай. Олар шупту Тыванын бүгү эки турачылары-биле кады хөй национнадыг Совет Шеригнин хүрээлелинге кирип алгаш, Совет Украинанын хөй-хөй хоорай, суурларын немец фаши-

стиг эжелекчилерден маадырлы-биле хосташканын билдире. А Төрөөн чурт, Хосталга дээш маадырлы-биле тутчуп тургаш, дайын шөлүнге өлгөн дайынчыларын база бар. Оларнын аразында бистин Бай-Тайга кожуундан Алчаан Иргит, Байыр Салчак, Чалзып Салчак, Төжөөк Салчак, Ломбу Хертек, Нордуу Хомушкы, Майын-Тараа Иргит олар Сурмичи, Погорельцы, Ровно хоорай дээш болулаан кадыг-дошкун тулчушкуннар үезинде маадырлы-биле өлгөннөр. Олар амгы хүннерде үстүнде адынын хоорайларынын акы-дуңма хөөрлеринде мөңгө уйгузун улуп чыдар.

Фронтуге аыткарганы-выс он чеди дайынчылары-выстың чедизи дайын шөлүнге маадырлы-биле тулчуп тургаш өлгөнни ам чаа демдегдесибиз. А артык он эки турачылары-выс дайын шөлүндөн төрөөн Тывазынче, Бай-Тайгазынче орден-медаль хөрзөн каастаан, онча-менди эеп чанып келген. Кым-

нарыл ол? Олар дугайын каксы-даа бол номчукчуларга бөгүн чедирери чугула. Григорий (Салчак) Лопсан оглу Адыг-оол, Алексей (Хертек) Сайын-оол оглу Адыгбай, Салчак Делгер оглу Балчыр, Данзын-оол Даржаа оглу Салчак, Докпай (Салчак) Калчан-оол (Ары) оглу Кужугет, Дарья Намзырай уруу Куулар, Очур-оол Дүктүгбей оглу Иргит, Серен-Дондуп Амыр-Сат оглу Салчак, Григорий (Иргит) Эртине оглу Чудурукпай, Чудурук Эртине оглу Хомушкы, Олар ам чок. Шупту "кызыл-дустан". А оларнын маадырлыг чоруу дигр хевээр, кажан-даа өлбөс, кижилерин сеткил-сагышынга мөңгези-биле чурттаар. Ынчангыш Бай-Тайганың ол он чеди эки турачыларынын дугайында сон даарта сонургай бээр салгакчылар турар магад дээш бо хензиг чүлүдү; Улуг Тиилелгени 55 чыл оюн уткуштур, каксы-даа бол бижип орау ужурум ол. Сарыг-оол САЛЧАК.

Дайын. Бо сөстү адаттарга, каракка өрттөнгөн хоорай, суурлар, астыккан салым-чолдор, карак чажы, уе-човуур, а талыгырда оглун, кызын манаан ава... Оон бээр 55 чыл эртип турар. Ынчангы күчүлүг күрүне ам кошкаш кынза-даа, сүрлүг күчүзүн ам-даа салбаан. Ада-чурттуу Улуг дайыныга төрөөн чурту дээш амы-тынын берген маадырлары-высты утапайн сактып, оларнын ат-сынын мөңгөждип, келир салгалга суртаалдап өөредирн-бистин дорт ыдыктыг хүлээлгесибиз.

А аравыста бо хүннерде дигри артык маадырлары-высты кичээнгейге ап, сагыш салыры-выс кончуг чугула. Бистин Өөк сумузунга барык 40 ажыг фронтулар турган болза, бо хүннерде үш кижилер артык. Ам оларнын допчунамдары болгаш эртен дайынчы оруктары-биле номчукчуну таныштырар болады. Төгү билбес төвөөр, төрөл билбес түрээр дигир болгай. Бирги таныжар маадырлы-выстың ат-сынын сержант Дударев Николай Петрович дээр. Ол Красноярск крайинун Салба деп суурунга төртүтүнгөн. 1941 чылда келдиришин езугар фронтуге чорупкан. Бирги украин фронтуун 5-ки армиязынын 34-кү гвар-

диг. Фашистер шавар халдашкындан ангыда, боттарыны хөй, күштү мөөнөп аары-биле янзы-бүрү аргаларын ажылап турганын ол чугаалап орду. Немецтер дүмбей дуну ажылап, фронт девис-кээринче кыйгырылыг хуудустарны самолет-биле октап, таратып турганнар. Ук хуудустарда бир эвес совет солдаттар оларнын талазынче чыгыла бээр болза, оларга чыргалдыг чурталгалы маадырларын бижеэн турган.

Ол дугайында Николай Петрович мынчаар сактып чугаалаар болду: "Бир украин дайынчы эжим тулчушкун кадында мени көгүдө-дир. Оон чугаазы-биле алырга, Германияда төрөлдери база бар, ынчангыш мени база олче дургуннаптарын менээ сүмелзэн чүве. А мен ынаваан мен. Ада-чуртуңуң салым-чолу кес кырында турда, мангыстын аксын-че уя дилеп хоргастаныры дег бузуттуг чорук кааа турар. Ол эжим сатты-нылкан хире, ол олчаан

көрбөөн мен. Черле эскерип турарымга, Прибалтика чуртулгаларга бодаларга, Сибирини солдаттары быгып туруштуг, чалданы чок соруктуг чорду".

Дайынчы Николай Дударев 1945 чылдын май 9-ун — Тиилелге хүнүн — Прагага уткаан. Дайын соонда ол Австрияга генерал Глеб Иванович Баклановтуң чолаачыны бооп 1947 чылга чедир ажалдааш, катап төрөөн черинге эеп келген. Анаа салым-чолун тыг алган. Соңун ишти Анна Александровна-биле өг-бүлө бооп чурттап чоруй, ажалыг айы-биле Кызылга көжүп кээп, даг экспедицияныга чолаачылап ажалдай берген. 1954 чылдан эгелеп Бии-Хем кожуунун Өөк сумузунга кээп, "Искра", оон соонда "Саянский" колхоз-совхозтарынга ангы-ангы ажалдарга ажалдап келген.

Хөй-хөй медаль, хундулуг бижитктерин эдилекчизи. Уш ажы-төлдүг. Олары Россиянын ангы-ангы девискээрлеринде чурттап, ажалдап чоруур.

ЧЫЛЫНЫҢ КОЛ БОЛУУШКУНУ

НЫНГА ТИПЛЕГЕНИҢ 55 ЧЫЛ ОЮ

ТАҢДЫ кожуунун төвү Бай-Хаак суурнун Горький кудумчуунда эргийрей берген ыш бажынның эжинге чедип келдим. "Танды кожуунун ажителге, өг-бүлөгө ачы-буян чедирер төвү" деп эжик бажында орус, тыва дылдарда чараштыр бижээш, азып каанын номчудум. Мында Ада-чурттуң Улуг дайынна Тывадан эки тура-биле чаалжып чораннарның бирээзи Оюн Доспан Тавылаң огулурттап турар деп дынааш, чедип келгенин ол. Сураглап чоран кижинин чурттап олурар өрөөнине кирип кээримге, орун кырында олуруп алган шайлаан олур. Амырменди солчуп танышкаш, Доспан Тавылаң огулун амырменди-чуртталгазын, кадыкшыл байдалын баштай сонуургап айтырдым.

— Өг-бүлениң иштинден чарылгаш, үр болуурдун, Межегей суурга уругларым-биле кады чурттап олурган кижимен. Эрткен чылдын эгезинде кожуун төвүнге бо кырганнар бажынның ажиткан, мында кээп чурттай бердим. Кадыкшыл байдалым эки, сөөлгү үедэ хан бажышкыны улагар апарды. Кырганнар бажынның салбырында 10 орус, тыва хоочуннар чурттап тур бис. Мында амырменди-чуртталга экидир, шаг-үе бергедээ-даа болза, хандырылгавыс жырбас, хомудалывыс чок — деп, Доспан Тавылаң огул чугаазын эгеледи.

Танды кожуундан Ада-чурттуң Улуг дайынна кижик чоран орус, тыва дайынчылар хөй. Оларнын чамдыктары дайын шөлүндөн эеп келбээ. Бай-Хаак суурнун ортузунда дайына кижик чораннарга турсааткан улуг турсааткады кылып, дайынче чоруткаш, мадырлымы-биле өлген 36 дайынчыларын адын ында бижээш. Чамдык өг-бүлелерден 3-4 кижик чоруткаш өлгени ында бижээш даңзын көскү. Ефимовтун оолдары: Григорий, Афанасий, Алексей, Ивановтун — Григорий, Филипп, Степан олар дайынче чоруткаш, эеп келбээнер. Бо кожуундан эки тура-биле дайына кижик чоран тыва тывалар база хөй.

— Оюннардан эки тура-чилар хөй болган бис. Дайыннан амырменди чедип келгенер колхоз, со-

вхостарга ажилдап турдулар. Назы-хар улгатканындан, аарыг-аржыктан эки турачылар чыл бүрүдө эвээжен-ле тур. Ам бистин кожуундан эки турачылардан чааскаан артып калдым. Келир чылын 80 харлаар мен, ол юбилейимни эрттирер-ле боор мен — деп, ол харылап кагды.

Тыва Арат Республиканын Революстуг шериниге албан эрттиргеш, 21 харлыг Оюн Доспан Успенка суурга чедип кел-

турачылар-биле кады чорударын дилеп кирдим. Ада-иемге дайын чорурун баштай чугаалаваан мен. Каш хонганда чоруур дугайында келдиришкенин келген, белеткенип алгаш, Кызылче чорупкан мен. Орта чедө ээримге, акым база ында чедип келген тур. Акым мени көрүп кааш, доран халып келди. Удөп чедип келген деп бодала, акым дайынче чоруур деп барганымны билгеш, кайгап каан. Тываның хөй эки

кады чорударын дилеп кирдим. Ада-иемге дайын чорурун баштай чугаалаваан мен. Каш хонганда чоруур дугайында келдиришкенин келген, белеткенип алгаш, Кызылче чорупкан мен. Орта чедө ээримге, акым база ында чедип келген тур. Акым мени көрүп кааш, доран халып келди. Удөп чедип келген деп бодала, акым дайынче чоруур деп барганымны билгеш, кайгап каан. Тываның хөй эки

кады чорударын дилеп кирдим. Ада-иемге дайын чорурун баштай чугаалаваан мен. Каш хонганда чоруур дугайында келдиришкенин келген, белеткенип алгаш, Кызылче чорупкан мен. Орта чедө ээримге, акым база ында чедип келген тур. Акым мени көрүп кааш, доран халып келди. Удөп чедип келген деп бодала, акым дайынче чоруур деп барганымны билгеш, кайгап каан. Тываның хөй эки

ФРОНТУЧУ

Ынчан беш айның сөөлгү хуннери-ле турган боор. Хараганнар баштары чечектелип, черде көк-көк ситенер хөлбейнип чыткылаан чүве. Ачам суг Улаан-Бырааның Кош-Суг деп черин аксынга чайлап көже берген турган. Мен он харлыг турган мен. 1944 чыл. Июнь.

Бир-ле хүн өгдөн үнгөш, өөрүм-биле ойнап, Улуг-Суг, Кош-Суг сугларын сузуп, элезиниң черлерге кызыл-даван маңап чораш, дүш сөөлүнде аалымга келиримге: доруг, шилги, бора болгаш эзерлиг ала айттарың хөй кажаазында, хараганнарда чыскаалдыр баглагылап каан, сээктелип, бажын савап турлар. А дыка хөй кижилер чедип келген, өгдөн ырак эвесте шөлүчүгөтө дээрбектелдир долгандыр олуруп алган болдулар.

Ачам мени көрүп кааш, мээң чанымга чедип келгеш, арнымче бодамчалыг көргөш:

— Бөгүн мында эки турачы фронтучу келген. Ол дайын дугайында биске чурумчу чүве чугаалаар. Сен база ону кичээңгейлиг диннап ал. Чүгле эки чурмуң болур херек — деп оожум үнү-биле чугаалааш, мени элдертип алгаш, чанынгары олуртуп алды. Мен база сонугарай берген мен.

Суму даргазы Сотпа Тюлюш туруп келгеш:

— Таныштырай — дээш, мынча дээн: — Мында Михаил Белекенович Сундуй 1920 чылдын январь 20-де Чөөн-Хемчик кожуунун Ийме сумузуң Шом-Шумга ачы арат, Хомду дайынның киржикчин Монгуш Белекенин өг-бүлөзүңгө төртүтүнген. Иймеге тургустунган МЧАЭ-ге оон ада-иези кирген. Михаил Сундуй Теректиг-Аксынга аты, шары бажы муңуп, тараа тартып, ситен кезип ажилдап турган. 1936 чылда Чадаанага мал эмчииниң түр куруун дооскан. Иймеге мал эмчилеп чоран. Ам ССРЭ-же оор езу-биле халдаан немеч-фашист эжелекчи-рини канчаар чыла шаап турганын бистин чангыс Белекенович биске чугаалап бээр-дир.

Ынча дээрге, олурган кижилер адыш часкап орда, бедик фуражка бөрттүг, каваанда беш-адыр кызыл сылдыс чайнаан, сарыгзымаар хөйлө, чүвүрдүг, колун курдул, сапык идиңтик, агар-силги кеттинген, шилгедик дурт-сынын кижик туруп келгеш, олурганнарнын эргий көргөш:

— Дайындажырда-даа өөренир апар. Мен 1941 чылда Тываның Араттын революстуг шериниң хүрээленине эки тура-биле албан эртинирп кирген мен. Дайынчы хүрээленине эки сеткилдиг күүсөрдү боорумга, менээ сержант ат тывыска, салбыр командирлик депшиткен турган. Оон мен 1943 чылда Ада-чурттуң Улуг дайынна кижик чоранга, изиг күүсөлдү билдиришкенинмиң чазакка бижиримге, мээң күүсөлдүм батандыр берген. А мен бодумнуң шериг өөрүм-биле 1943 чылдын сентябрыда дайынче чоруур дээш, ССРЭ-биле ТАР-ның кызыгары Шивилги Кара-Сугга чедө бергеш, майгынангаш, элээн каш хонган бис.

Ол-ла чылдын сентябрь 4-те, дүште Кечил-оол командир Сат Монгуш, Калбак Ховалыгын, Сарат-оолду база мени майгыңе кыйрыттып алгаш:

— Бисти үдөп генерал-лейтенант Салчак Тока Калбак-Хөрекович баштаан чазак даргалары келир. Бис кызыгарыңа чада эртер чүүдүн, артык чүве чокка чангыс чүктөгө таарышты-

лар — деп дужады. Оон бис өөрүсүкө ону чугаалаарымыска, олар ыяк белеткенип алдылар. Тыва улустун үлегер чугаазында "Чири эттин чагыны херек, кылыр иштиң деги херек" дээр ышкажыгай бис. Ырак орукче чоруксап, чорук бүдүрүкээни-вис ол боор, Туран уунун оруунче көрүп алгаш, даргаларын карак шыларды манаан бис. Ады шак алып турда, хүн элээн күндүл бергенде, оруктун доврак-доозунунун аразында ийи чык машиназы, чийк машиналар база кестүп чо-

лакчызы улуг сержант Калбак Ховалыгын, ийги салбырын командир Сарат-оол Оюну база мени келдирип алгаш, картадан Держанно суурнун туружун тайылбырлап берди. Оң-биле кады дайынчы белеткелди бүгү талазы-биле күштелдирип чорударын сагындырды.

Ол-ла чылдын февраль 28-те арга ишти, Держаннодан ырак эвес черге доктаган бис. Ол дүне бистин взводуус дүеки камгалага турган. Хынамада хорамча чок дээр болгай.

Дүнеки ийи шак үезинде онугу-дүгү дайынчыларын хынап кааш, чер-бажына орган мен.

Чанымда онугуларда: Бүрбү Монгуш, Баян-Төгүс Донгак, Сундуй-оол Түлүш база оон-даа өске дөрт хире дайынчылар бар чүве.

"Хенде хох!" деп алгы динналыр билек, автомат ыды чыжырткайы-ла берди. Калбак Ховалыг, Сарат-оол Оюн база мени үеде халыштывыс. Ол дүне айнын ортан үезин болгаш, даштын айдын турган чүве, дөзип бар чыткан фашистерни көрүп кааш, оларже боолавышаан, онуга дайынчыларга дузалашкан бис. Эртинде бистин командиривис Монгуш Сат "Дүнеки аалчылар" — дайыннарның хайгылчылары болганын, олар бисти эскербей, кырывска келгенин дыннаткан. Дайынчылар харысалгалы болганындан үш фашист өлүргөн, а бирээзи балыганган. А бистен Сундуй-оол Түлүш биле Баян-Төгүс Донгакты аар балыглан болдулар. "Дыл" тудуучуларын ыңчаар уузтакан бис.

Ынчан бир-ле дугаарында тыва эскадрондан бистин үшкү взводуус дары чыдын тынган болгаш хан база багытлыгыныкында деп чүвени херек кырында көргени ол. Аткалышыкын үезинде автомат даажын диннап кааш, взвод командир Монгуш Сат айтты биске шаап келгеш, чүү болганын билеп ал, ам-даа серемчилдиг болурун дужаган. Эртинде эскадрон командир Кечил-оол ол бүгүн өөренип көргөш, биске аас шаңналы берген. Оортан эгелээш, бис өөрүп, улам хөй-аыт кире берген бис.

Бистин улуг лейтенант Монгуш Саттын взводу дуржулгалыг эскадрон командир капитан Ахмеджановтун эскадрону-биле Держанно суурже шаап халдааш, ону хостарын полк командир полковник Поповтан даалганы алган. Гитлержилер Держанно суурну бербес дээш, дыкала бижыгалап алган болганар. Артиллерияны, танкыларын, минометтарны кончуг чажит, бедик черлерге олар чажырганнар. А кажан бис ол суурже он талазындан халдап киргеш, ында фашистерни бисче шуурган дег бүгү боолар боолуп турарын эскерген бис.

Тулчуушкун үезинде хөй аытар, кижилер хорат туруп бээрге, капитан Ахмеджанов бистерге чада демисежирин дужаган. Бис аыттарымысты аыт ажаар кижиге хүлээди бергеш, дужаал эзугар халдакчылар-биле чада тутчуп кириптивис. Ылаң-фашистер-биле арнаарымысты уду көрүжү, кадыр-лошкун тулушкун ол болган чүве. Бурунгаарлар-ымыска-ла, хар холушкак чач өжегерээн ышкаш бисче чаап турган, Кылаш-таарга-ла, малгаш болгаш сапыктарнын унун ажыр кадалы бээр турду. Гвардейжилер ону-да тоованын турган. Бис командиривис Монгуш Саттын "Төрзөн чурт дээш, бурунгаар!" деп камандазын диннап, ол эзугар бурунгаарлап кирген бис. Бис дайынчыларның белеткел алган от точ-

Очерк

каларын эскерип көрүп алгаш, олче боолавышаан, бурунгаарлап чорувуста, а олар база биске уду адып эгелээш.

Февралдың кежээки карангызын ажыглап алгаш, Сарат-оолдуг салбырынның дайынчылары солагай талазындан, а мээң дайынчыларым оң талазындан шудугуру бурунгаарлап халдап киргеш, Держаннонун соугу-чөөн талазында кезек бажыннарны фашистерден хостап алган бис.

Удткан чок полктун үгер-боолары, "минометтары" дайынның кежээлде турган от точкаларын чок кылыр-биле күштүг адышкыны эгеледи. Бистин кырывска-биле ужулкан снарядтар сыгыайнып эртип, фашистерни бижыгалашыкынынга дөрт барып дегилээш, чер, дээрни сиртилерди частып, доврак-доозун үндүр чазат теп, оон-моон кыптыгып үнгөн өрт карангыны чырдыпкан. Ам серемчилдиг кошкады болбас, бүгү байдалы эки билери база чугула апарган. Ынчангаш кады чоруур Сугдер-оол Монгушка Сарат-оолдун байдалын барып көргөш, билп эккээрин даастым. Ол үр-даа болбай дедир бо чедип келгеш, ында байдал эки-дир деп менээ дынарты. Ол аразында Маадыр-оол Кыргыс-бола девидээш, эгеш-тыншы-биле чедип келгеш:

— Сенгин өлүрткен-дир, эш командир — деп бо ийин. "Сенгин өлүрткен" деп медээни диннааш, кылыны хайнып тура халаш, бурунгаар көргөш, катап олуга дүштүм, чүрээм дүргөдөп, бир-ле ачыг сетки мени албап бодандыра берди. Бистин взводуусдан бир дугар өлүрткен дайынчы ол. Ол менден улуг, эрги шериг эжи эжим, дыннаган, кандыг-даа даалганы ак сеткилдиг күүсөрдү, телеграф дамыды турда амыр-ла. Ам оон кадайы бистин Чаа-Холде дугуяк, а уруглары оскус арткап деп бодал келгеш: "Дайын ол хире кээргел чок, фашистерге өлүм!" деп мени иштинде чугааланган мен. Оон Маадыр-оол Кыргысты эживиштин документилерин алың дээш дедир чоруткан мен.

Карыштыр Калдың Монгуш бо чедө хонуп келгеш, взвод командир мени, Сарат-оолду дүрген келирин дыннаткан болду. Ача чедө бергеш, взвод командиринден полк командир полковник Поповтун берген дужалыг эжим-биле иелээ таншыштымын. Ында ол: "Төрнү хемин көккүлдү көрүжүң ам канчап-даа тургаш, фашистерге берип болбас, артиллерия-биле сылба дүжүрүпкен соонда халдааш, көвүрүңү жөлөп алдыр болгаш орта эки камгаларың, салгыктарың ормуту бербес херек". Ам кадыг медээ болурун билдирилер. Дужадыл күүсөрдүң! — дээш, бисти чоруудуңар!

Полктун үгер-бооларының даашташыкында да эгелээш. Медээ эзугар база-ла шаап халдап кирипкен бис. Кичээңгейлиг көрүп, бажындан бажынче улаштыр чаштынып чоруй, тура дүшейи бурунгаарлап орган бис. Ол үдө бистин ийи салбырвыстын аразы чоокшудалып келген, а командир Саттын үнү оларнын шуптузунга динналып турган:

— Бурунгаар, эрлер! Бурунгаар!

Биске уду боолан дайынның снарядтары, минаяр ында-мында частып, чырың октар оон-моон ужуп турда дыннарга, сайтылаар боор чүве. Черде хар холушкан малгаш октар чаштышыкындан өрү үнүп-үвүп, дедир баткак, кижини ол-бо талазындан хөме шааптар. Бистин боолашыкыныстан, өрттенге бажыннар бистунушкундан шыкымын база каттыжып кээрге, дайын шөлүңе ана (Уланчызы 4-кү арында).

КОЖУУНДА ЧААСКААН АРТЫМ

геш, өг-бүле тудуп чурттаар деп шийтирлээш, бир уругга ынакшаан турган. Авазы олгунуң таныштып, ынакшык бергенин билип, оларны өгөл-баштаар дугайында чугааны чорудар деп белеткенип турганар...

БИР-ЛЕ ЭРТЕН Оюн Тавылаңнын улуг огулу Оюн Хуназыг чедип келгеш, ада-иезинге эки тура-биле дайынче чорурунун дугайында билдиришкенин киргенин, ону хүлээп алганын чугаалаан. Ужен чылдарың эгезинде Тывага үнгөн контр-революстуг үймээңчилерни базарыңа идепкейлиг кирип чораш, ам амыр-тайбын чурттап эгеле берген олгунуң өске чуртка барып, улуг дайына кижиринге ада-иези баштай удурланган. Ынчанга-даа олгу нам кежигүлүң 1931 чылдан эгеле киргенин, билдиришкенин "дедир алып арга чок, чоруур мен" деп дорту-биле чугаалаан. Акызын бо чугаазын Оюн Доспан диннап олурган...

— Акым менден каш хар улуг турган. Тывага шериг албанын эрттирип, оон үймээңчилерни басып дайындажып чоран, дайынчы кижик турган. Акым-биле кады дайынче чоруур деп бодал доран башка кирген. Ынчангаш билдиришкенин бижип, эки

турачылары-биле кады акым-биле мынчаар чорупкан бис. Бистерни ада-ием суг үдежи кааннар — деп, Доспан Тавылаң огул дайынче чорупканын чугаалады.

ДАЙЫНЧЫ БЕЛЕТКЕЛДИ эртип, немеч фашистерни уузуткаары-биле тыва эки турачылар дайынның фронтунуңа чедип келген. Оларны командир дери аңгы-аңгы взводтарга үзүп, тускай сорулгаларын салган. Оюн Доспан эки турачы аыттыг эскадронун Оюн Оолак командылаан үшкү взводтун бирги салбырынга дайындажып, дайынчы эшөөрү-биле Ровно, Дубно хоорайларын хостажырынга киришкенин билеп алдым.

— Тыва эки турачыларның дугайында номнарга, солун, сеткүүлдерге хөй-ле бижээ болгай. Мен журналист кижик-биле ужуражып чугаалажып көрбээм мен. Частырыглары кылып чоран мен, ол дээш партия үезинде мени элээн чажырып чордулар. Буруу кылабас кижик ховар, берге чурттагаларың база чурттап эрттирдим.

Дайына чоранымны чугаалаар болза, өске эшөөр-биле дөмей немештерин уузуткап чорам, санар билбес мен. Ровно хоорайны хостар дээш баштайгы аыттыг шаап халдааш-

кады чорударын дилеп кирдим. Ада-иемге дайын чорурун баштай чугаалаваан мен. Каш хонганда чоруур дугайында келдиришкенин келген, белеткенип алгаш, Кызылче чорупкан мен. Орта чедө ээримге, акым база ында чедип келген тур. Акым мени көрүп кааш, доран халып келди. Удөп чедип келген деп бодала, акым дайынче чоруур деп барганымны билгеш, кайгап каан. Тываның хөй эки

Конкурса

руп олур. Келзе-ле Салчак Тока баштаан бисти үдээр дээш чазак даргалары ол болду. Тока Калбак-Хөрековичиниң генерал-лейтенант хөвни кедипкенде көрбээң кижик мен. Ынчан ону көөрүмге, ийи эгин кырында погоннарда кежээки хүнде алдыннар чайнап турган ышкаш чайрылгы сарыг өңнер херелденип кестүп тур. Оон биске капитан Кечил-оол:

— Отряд, чыскаалыңар! — деп команда берди. Бистин чыскаалымыста чурмуң тургускаш, ол генерал-лейтенант Токага барып рапортун берди. Дарга ону хүлээп алгаш, биске ТАР-нын нам, чазаның, арат чоннун мурнундан чагы берип, аас-кежиңик, кадыкшыды, тилелдигерин күзөп чугаалаан. Улаштыр чыскаалган бестерже көргөш:

— Тываның эки турачы отряды, мээң командам дыннанар!

— То-ааның!

— Солгай талазыңче эргил! — дээрге, бис ыт чок, тын безин тыртпайн, эргилгеш тур бис он.

— Ада-чурт улуг ССРЭ дээш! Тываның арат чону дээш! Фашистиг ач-шеригни чыла шаарыңар!

— Кылаш-т-а-а-п марш! — диди. Бистин кылаштыжыканымыс-биле денге:

Ынак ады, төрзөн ие, Ыдынналган Төрзөн чурт

Хамык олгун дөгөрезин Кайың тура кыйгырып тур.

Тулчуушкуче, тулчуушкуче,

Тура дүшейи бурунгаар! — дээр "Тулчуушкуче" деп Сергей Порбонун шүүдүнүң аялганынга Краснынын үрер хөгжүмчүлери үр бээрге, ону диннавышаан, тугуусту киндик алаш, кызыгардан ырап бар чоран бис.

КУЗКУ үзүн эвес хүн кажа берди, ай эгези болгаш, карангызы ажок, ыңчалда-да аныктар чүү тоор, дидим басып орган бис. Кызыгары эртекше, кудургай куду бадпакш, хем иштинге киржигевиске дээр демги аялга мээң кулаамга динналып турар болду. Ыт-шимээн, чугаасоот-даа чок карангыже шуптувус чангыс угжешымын берген чүве дег болган. Шынап-ла, улустун чугаазында ышкаш, "Кижик чурту кидирээшти" деп турарында утка бар болду ийин. Ол үдө бистин чамдыкымыс ада-иезин, акы-дунмаларын, анык-чалыны ынакшылын бодал, а өскөлерни канчаар дайындажырын сагышка бижыгалап ап чоран чадава. Ол оруктан бир дугаар чоруп турарларымыс-даа бар, шупту дайынчылар олар дедир чанып кээрин күзөп турган.

Бис дөрт ай иштинде Ковров хоорайга белеткел эртекшин, 1944 чылдын январынын тончүзүнде Чаролинниң кончуг малгаш баларлыг черин таварты эркеннисте, орукка бистин взвод командирин улуг лейтенант Монгуш Сат взвод командириниң дуза-

ЧУУ-ДАА УТТУНДУРБААН ДӨРТӨН ЧЫЛАДАР

Ам силерге таныштырар мадырвыстың долу атысынын Дулесева Антонида Филипповна дээр. Фронт амырларын чүрүп көргүзөрдө, эмчи-санитар кезектерин оюп кааптарга долу эвес, чедик дуду болур. Ынчангаш эмчи кыстың дугайын силерге таныштыраал.

Антонида Филипповна 1923 чылда Красноярск крайының Ермаковск районуң Сайякский суурнуга төрүтүнгөн. Фронтуче 1942 чылдын июнь 22-де эки тура-биле чорурунун дугайында билдиришкенин кирген. Ынчаарда фронт шугумунга эртем-билдиги эмчилер эргежок чугула болганындан ону үш чылдыг эмчи курстарыга өөренири сумелээрге, тын бижы бир ай өөрөнгөн, ара каапкан. Изиг күүсөлдүг кыс анаа торулбайн, дүрген-не фронт чедип аар сорулга-биле үдөкчилер курузун доозуп алган. Красноярск хоорайга дугуй кырында госпитальды амырларды оңдотуп чедип, оң дайынчы оруу эгелээш. Бир станциядан бир станцияга балыганган солдат-

тарны дажып, оларны ажаап-карактап, шыңгышылгаланы эртип келген. Оон албан-хүлээлгезин эртинирп турганы 155 дугаарлыг санитар поездинин бир удаа фашист хыдыкчы самолеттар бомбалап-даа турганнар. Ол ынан ийи вагон сандан үнген. Балыгланган шериглерге аыш-чөм кылыр арыг суг тывары база амыр эвес. Ылаңгы Сталинградка бы талазы-биле дыка бергедээңкингерге таваржы турган. Кудуктарда сугларны хораннап каан, душканын черден суг алдыр айылдылг. Суг ап болур черлерден арыг сугну хууннап дажып, хинчээ хөргөнер. Оон аңгыда поездинге одаар хөмүрүн өйлөп бээр турган. Бир станциядан оон эштери хөмүр оордапкаш, туттурганнар. Олар шыңгыш хемчег алдырып, фронтун мурунку кезээңче шөлүдүпкөннер. Ук херекти сайгырын турган улус анык-даа болза, ам-даа кенен угааның кыстарны өршээвээнер.

Ынчалда-даа дайын дайын-ла болгай. Балыгланган шериглерниң сагыш-

сеткилин сергедип, хөй-аыт кирери база чугула. Санитар коллективни найралдыг, бир демин болганындан олар үргүлдү солун концерттери эмнедип чыдарларга бараалгалдып турганнар. Дайынчыларның аразында чечен-мерген кижилер хаая эвес ужурундан Гитлер дугайында кыжыргылыг баштак ырлар база чангылаанып тургулаан.

Антонида Филипповнаның чугаазы-биле алырга, дайын дугайында киноларда көргүзүп турары дег, ак-ак халаттар кеткен салчып турар байдал дайын үезинде турбаан. Санитар эмчилер дайынның октарынын ада-биле онугуларга союп, малгаш-баларга дүжүп, балыгланган солдаттарнын амы-тынны алдыр дээш шырбайын, чоран. Госпиталь амырларын ол мынчаар хөвей-дир: "Бир катап бир станциядан хөрээ беттинген, гилгистиг улгады берген акының поездинге дажыр апарган мен. Мээң-биле кады чоран солдат бут талазындан, а мен хөрөк талазындан көдүргөш, чоруптум. Кадыр хавакты үнүп ора тайгаш, тулуп чоранымны шыргамын оскунупкан мен. Ол дүне сагысырааш карак шим-мээн мен. Эртинде ол акыйын чанынга чедө

бергеш, буруу минип турумда, караам чажы төктүр турган. Ол мени өршөп каан. Ынчалда-даа ону каш хонукта хайгаарып келген мен.

Антонида Филипповна Сталинградка тургаш, элээн каш өөрү-биле бир денге тыфтен аарып берген. Кадыкшыл байдалы-биле 1944 чылда төрзөн черинче дедирлээр ужурга таварышкан. Ада-иези ыңчаарда кошкул-хөргөңгиз кошкак, турени улус чоран. Оон кадында дүжүтүң багай болганы-биле 1954 чылда тараал чер дедиле, Бин-Хем кожуунун Суш дөвөсүзүңгө көчүп келгенер.

Уш фронтучуңун сөөлгүзүңүн адын Выдра Петр Антонович дээр. Оң чурттап орап бажынның баарымыска, билдинмес чылдаган ужуң чугаалажырындай айталады. Ынчангаш оң дугайында тодаргай бижирин болдумдады.

Фронтуга дөрт киржип турганнарда аңгыда, дайын чылдарында бодунуң күш-ажылы-биле дайынга күштүг согуңу чедирип турган күш-ажылдыг хоочуннары база бисте бар.

Олар шупту Өк суурнун Хундудул чурттакчылары. Бис оларга чоргаарланып чоруур бис.

Мөңгү ООРЖАК, Башкы. Родон ДОНГАК, ТР-ниң Улуг Хуралының 2-ти чыгынын кезежигү. Өк суур. Бин-Хем кожуун.

Төрүттүнгөн хунучер-биле!

Чуртталгаында кончук кызыкма, салган сорулгазын эчизинге чедир тура-сорукут, бедик сүлдө-маңайлыг кижилерин бирээси, бистин улуг угбавыс Римма Маадырнова НУРЗЕТ бо хуннерде 40 харлап турар. Ол ийи дээди эртемниг, дээди категориянын башкызы, Нарын ортумак школазынын директору.

ӨӨРҮНЧҮГ МЕДЭЭ

Чазаавысты долгандыр-ла бугу бойдус Чаартын ногаан "хевин" кетеклекте, Ырлаан ышкаа суугуусу дагжап турда, Ында тиккен хонекте шай изээлекте,

Анай кезин уштатывшаан авам ырлаан. А мен оуу таалап дыйнап олурумда. Дагалыг айт даваннары дагжап келгеш, Даштын баглааш чанынга кээп доктаай бээрге,

Тыва тоннуг, ачам хире кизи келгеш, Дыка чечен сөстөр-биле меңдешти. Авам күжүр дегийт дүрген тура халааш, Аалчыны кездэр дөржө чалавыткаш,

Ааржы холаан тараавысты хуваа ургааш, Аккыр шайын аяктарга үлей кутту. Келген кизи изиг шайны үргүлүштин, Кезек-кезек аартагылааш, аяан салгаш:

Өөрүнчүг медээ-биле келдим — дигеш, Өөрүшүзүң көргүскенизг хулүмүзүдү. — Кандыг ындыг өөрүнчүг медээл ол? — деп, Кайтаан авам айын тыпайн айтырарга,

Амдын акый астып чораан саадаандан Аажок камныг "Шын" солуну ужулгаштын, Дайын төнгөн дугайында дыйнадыгын Далаш чокка, тода кылдыр номчуптарга,

— А богда! Дайын төнгөн, Тайбың болган. Амдырал база катан орталанар. Ачаң база фронтудан удаайн Аалывиска эеп кээр-дир, олгум — дигеш,

Авам мени кускапташтын часыдарга, Кайгамчыктыг манаашкыннын керечни Карак чачы бажым орта дүшкүлээрге, Аалывыстан ырак эвес кокажакта Ачам хөлгүр чанып ораш ышкаш боорга, Өгдөн үнгөш, ол чүкчө көөрүмгө, Өргөлдөр-даа өөрөөн ышкаш эткилээн ийин.

Сергей ШААЛЫ, Кызыл хоорай.

ОЛАРГА ТУРАСКААДЫП...

"ССРЭ-же немец фашистер оор өзү-биле халдап кирген Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээни" деп, медээ Барыин-Хемчик кожуунуң ырак сумузу Актын чурттагы чоңунаг дыйналы берген. Озолааш хемнер унунга айыр-тайбың чурттап, мал-маганын өстүрүп, амдырап орган улуска "дайын" деп сөстү дыйнаары коргунчуг болбайн канчаар. "Совет дайынчыларга дузалажыр, фронтуге өш-чөм, идик-хеп, мал-маган бээр" деп медээ дыйнааш, аңа Актын чоңу хөлчөк-ла идепкейлиг киришкенер. Кожуунуң сумуларындыг бистиң сумуштуң чоңунуң фронтуге үзүп берген мал-маганы эң хой болган. Бо талазы-биле мактактаннар.

Немец фашистерге удур дайынга Тывадан эки туралычар чорудар дугайында медээ дыйнааш, Ак сумуздан баштай-ла Чот Монгуш, Шет Монгуш олар чоруткан. Актын оолдары дайынга чораанын дугайында улустан дыйнаан боордан башка, оон-биле ужуражып көрбөөн мен. Бир-ле эртен оон адыг-мажаалайны дег улуг холун тудуп менди-лештин, таныжып алдым.

Школага Ада-чурттуң Улуг дайынын киржикчилеринин дугайында "Алар булуңу" тургузар сорулгалыг, эки туралычар Чот Монгушту чалап класка чегиттинген. Часа тевишкисинер дизиел, довурак-дооуун коптардып үнгөн, та чеже немец орта олгөн чүве. Кызыл-оолду көөрүмгө, черде барып куушан чылдыр. Эжимче деп берип чыдырдым, бир немец онгу аялдыр шурал келди. Эжимни боол-лапкан немец ол боор.

1963 чылда Шекпээр ортумак школазында башкылап чедө бээримге, Чот Монгуш тудугу бригадага удурткан, суурга язы-бүрү бажынар тудуп чоруп турар чораанар. Башкы кижинин ажылы шакка чыгыртып болгай. Эртен эрте школага барып, кичээлге белеткенип алдыр-биле бажындан үнүкөш, бажы олурумда, мээ-биле кожа ажилче далажып чоруур кижини таныр апарган мен. Ор-

рер дей берген бис. Салбырым оолдары алды кизи: "Дүжүп бербес, ок-чепсек төнгүжө тулчур-ла" — деп мени деткип, шитпи, үндүргенер. Ынчан биске чангыс пулемет, кизи бүрүзүнге ий-үш гранаталар, ланчылардыг, эвээш скардыг артан бис. Пулеметту Монгуш Маадыр-оолга туступ бергеш, келген немецтерни бурунгаар эрттирбес дээш ланчылардыг дайылдашкан, турупкан бис. Тывалар дыка үр үеде немецтерни кудумчу кежирбейн демисежиң келген. Немецтер пулеметтар-биле бисти боолап эгелээ. Пулеметчик Маадыр-оол Монгуш, дайынчылар Мезил-оол, Суван орта өлүрткен. Сөөлүнде Улуг-Хем чурттуг сержант Кызыл-оол-биле иелөөн артан бис. Пулемет-биле мен боолап чыгтым, оон ок төнгөн. Кызыл-оолду үш граната артан. Ол оозун чоокшулап келген немецтерге октап четтигинен. Часа тевишкисинер дизиел, довурак-дооуун коптардып үнгөн, та чеже немец орта олгөн чүве. Кызыл-оолду көөрүмгө, черде барып куушан чылдыр. Эжимче деп берип чыдырдым, бир немец онгу аялдыр шурал келди. Эжимни боол-лапкан немец ол боор.

Халып келген немеци бөле-хаара туткаш, тыва мөгенин аргазын ажылап ойтур октапкан, боо ужазы-биле бажыңкаш тутсупкан мен. Оон чаа-ла көдүрүл олурумда, база бир немец халып келди, ону чыда-биле хөрээңче кири шанчыларымга, ол шөйдү берген. Укук немец, база-ла ону көргөн боор, чмызын анып алган шурал келди. Мен

бизе машина моторун аада дужаап берген мен. Ол мээң моторуму көрүп, демдегел алгаш: — Кылгып каар бис, беш хонгаш ап алыр силер — диди.

Суурмуче чанып ора, бодумга бүзүрөөйиң, чанында орган чалаачымдан демги моторуузу хулээп алган кизи кымыл деп сонуурган мен. Ол эки билер болгаш, Ийме чурттуг фронтучу Михаил Белекенович Сундуй деп тодарадир чугаалады. Фронтучу наймысал Кызыл-Хем, Тес-Хем, Эрзин, Улуг-Хем, Барыин-Хемчик кожууннарга ажылдаш, ам Чадаанада келген, удавтыс Кызылче чоруур деп турары билдинди.

Мотор алдыр болчаавысда келген, ону ап тура мен оон холун дүңгөз туткаш: — Четтирдим — деп чугаалааш, аравыста чоруур эки кижилерге чоргаарланым, оон арнынга оон-даа хөйүн чугаалаашкан ийик мен. Кажан машинавысты чалаачым шимчедипкеш, караннадыр халдып турда, машинанын хөрээңге олурупкаш, Белекеновичини сактып, "Буяндыг кизи — чагактыг, будуктуг мяш — чагактыг" деп чугаалажып ортулар бис.

Тиилелгениң 40 чылын таварышты фронтучу Михаил Белекенович Сундуйны Кызыл-Хемчик кожуунуң Кызыл-Чыраа суурунче, Ийме ортумак школазынга чалап эккелгеш, чоң өөреникчилер-биле ужуражылга кылган бис. Ол биске бодунуң тырттырган фронтучу эш-өөрүң хой чуруктарын белекке бербашаан, дайын дугайында бодунуң амдыралын анык-өскөн утазын дээш, улуг күзел-биле чугаалааш, мынчаар доосту: — Тиилелгениң 35 чыл оюнда бөлүк эки туралычар дайылдажып чораан черлерыкче чедер аргалыг болган бис. Ровно облазында Тыванын эң эки оолдары, дайынчы эш-өөрүстүң хөрөөңгө мөгейип, чырыктылыг турскаалыга сактыгышкын езулалып кылган бис. Бо үеде Ровно хоорайнын сайыраанын магададым.

ФРОНТУЧУ

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арныда).

Чер-дээр диймирээң ышкаа боор чораан. Частышкың чалгың агаар кижилерин ол-бо талаже чия илп, шывадай бээр-даа болгулар. Ол үеде Сенгин Оюна аар балыгланган, а бистин командиривис Монгуш Сатчик балыгланган болган. Командир эткин шарыдып алган манаышаан, үнү сергек: — Сундуй! Сарат-оол! — деп кыйгырып чор. Чамдыкта ол дайынчынын адын дорт адап команда-даа бээр турду.

— Ак-оол! Көвүрүгүн сонгу талазында пулемет адып турарын көрдүң бе? Оттан бер! Бурунгаар, оолдар! Төрөөң Тывавыс дээш бурунгаар!

Сарат-оолду болгаш мээң дайынчыларым чергелештир кожаланып келгенде, Калбактын чоон, көргүрөөш үнү дыйнады: — Сундуй! Сарат-оол! Көвүрүгө келдиңиз, дайынчыларыңарны эптиг черге камгаланыр хандырыңар. Оларын ончалар, боо-чепсектерини хынаар. Командиривис Сат база катан аар балыгланган-дыр. Мени капитан Ахмеджанов келдирти, ынаар баарым ол — дээш, карандыга көзүлбейн барды. Дайынчыларымыс көзүлбөс, быжыг черлерде камгаланып алдылар. Мен Сарат-оол Оюн-биле ыт чок кожа олуруп алгаш, кэшипвис ораап, олуң чашырып, таакнылап, чугаалажып ор бис. Оон ол: — Калбактын чоң деп турары ол, Сат аар балыглаткан деп аңдыр! Барып көрөөлөм — дидир. Менден назы-хары улуг кизи болгаш долгандыр болуп турган байдалды эки билди турган хире. Баарын чөпшээрешкен мен.

Сорулгавысче халчып бар чорувуста, Калбак бисти көрүп кааш: — Турунар! Кайнаар баарыңар ол? — деп бисти доктаатты. Оон чанында Севил эмчи база тур. Оларга чедө бергеш, ыла-ла шимчевейн барган ко-

мандривисти көрүп кааш, харлыга берген, ыт чок тур бис. Бис биче командин улус болгаш оон чанынга дискек баяп, мөгени олурган бис. Ынчаар ынак командиривистен база чарылдывс. Мен ынак бодал турарымга, тулчуушкун үезинде дайынчы эжинден чарлыры — бир берге, а эң ылангыча командир олургуе — тон берге деп билген мен. Командир Монгуш Саттын менээ көргүзүп чораан чөптүг, кижизин аажы-чаны мээң сеткилимден үнмөй чоруур.

Дайын үезинде кизи үе-шакты камнап, шупту чүвеге четтиккен турар ужуруд. Ам бистин эзелеп туруп алган червивис кончуг эптиг. Ол Горның хеминин чөвн талакы бедик эринини кырында кезек ба ж а н а р чанында турар. Бис фашистерни көргөш, ажит черден часпайн адып турувуста, олар көвүрүгө чоокшулай ал-бас турган. Ол өйдө изиг чөм-даа келген. Калбак элөөн үр болганда, эскадронун политорг Монгуш Байсалын-биле кады келди. Ол 1944 чылдын февраль турган. Дүнеки тулчуушкун дугайында ол мынчаар чугаалады: — Ам бистин кожаларымыс тулчуушкунда эскадрондар дайынын кызгалдадып келген, солагай талазындаан Ахмеджановту эскадрону, улаштыр танкыга удур взводтар шаап халдаан. Держано колдуунда хосталган дээш. Шынап-ла, оон бис дыйнап турарымыс, боолар даажы ырап, фашистерин дезип чоруткан илден болду. Оон улаштыр ол: — Бистер Тываның Революстуг намынын кежигүннери, арэвчилери, эки туралычар бо тулчуушкунга маадырлы-биле өл-

ген эш-өөрүстүң, ынак командиривис Монгуш Саттын күзөп чораан алыс чүткүлүн эчизинге чедирип, ханын хан-биле, өлүмү өлүм-биле негээр бис, эштер дайынчылар! Ам болза Украин ССР-нин бир облазынын төвү Ровно деп мурувуста хоорай бар, ону хостаар апаар бис, дайынчы буруз ол шаап халдашыкыга белен турар ужуруд — деп чугаазын доосту.

Калды-дошкун фашистер-биле демиселек амы-тынын харам чок берген эштер-

ривиске минутаның кажындаалып ыт чок езулалдывс. Дараазында хуннерде Держано болгаш Ровно хоорайнын аразында бичи суурларга артан фашистерин узуткаш, Ровно хоорайны хостаар дээш командир Куулар Дончуп эрестин-биле бисти баштап кирген. Ол хоорайны гитлержилер топ кылдыр кылгып алганында камгаланышыкыны быжыг чоруткан. Хоорайге кирпикенивистен эгелээш, тулчуушкун базым бүрүзүңде шынгырап турган. Ол үеде дайыннын чакпылы снаряды мени хөй черге балыглаттарга, Держаа, Кара-оол сулгар мени болгаш өскелерни тергелиг инектерге бир санчастан өске санчаас көөрүтүп турда, ийи хонгаш, ол ийи хонук шитинде эт иштинде дайыннын снаряд бузуңдуларынын ааркы кээринден чангыс-даа

катап карак шиммөөн мен. Мени кезишкени соонда, шала кырында аргып каан хыргыгыш чалды кырынга аппарал чыттырып каанын билир мен. Оттуп келиривис, өөрүм ийи хонукта удуудун дээр чораан.

Чер-чери-биле хөй-хөй дайынчыларды фронтуча харлыжыры безин берге алаар турган боор. Мен ол эмчиге чыдырдым, командалыг чери ачам, авамче мени өлгөн деп медээ бижик салыпкан болган, а олар тередери-биле мээң 49 хонумуң эрттирип каапкан. А мен Тывага чедип келгеш, ачам сугга чедө бээримге, олар мени көрүп кааш, ыт чок, карааның чаштары төктүр болду. Оон аалдан чоруп турумда, ачам: "Че, ам ажырбас, олгум, узун назылаар боор сен. Чоруун эки чагай чогуп чоруунам диди — деп, хулүмүзүрүй аарак ол чугаазын доосту.

Дайын ындыг берге чүведир деп чүвени фронтучуң чугаазында билди алган кижилер ыт чок, ынай-бээр тарай кылаштажып, чанар дээш сонугу-мурун айттынып турды эвеспес. Оларның-биле карл фронтучу база азын муунап алгаш чорупкан. Мен оон соонче ажит киргиче, карак салбайн көрүп турган мен. Эртенде чалайганын чоок канымында оолдар чыгып келгеш, дайын дугайын чугаалажып, оон дугайын чугаалажып, оон дугайын ойнап эгелээш бис.

Сезен чылдарнын эгезинде, Ийме ортумак школазынын директору тургаш, школага Газ-53 машинаның мотор кылдырып алыр дээш, Чадааның көдээ ажил-агыг техниказынын конторагына чедө бергеш, инженерден: — Машина моторун кымга дужаар мен? — деп айттырдим. Ол ында улуг бажыңче айткаш: — Сундуй механикке дужаар сен деп мындыг. Оон мен ол кижини делгем залдан дилеп чорааш, тып алдым. Мендилешкеш, механикти көөрүмгө, шаанда бир көргөнгөн фронтучу Сундуй Белекенович ышка болду. Ажылым айы-

ӨГ-БҮЛЕ ХҮНҮНДЕ ЧҮҮ БОЛУРУЛ?

МАЙ 12-ДЕ 10.00 шакта 10.30 шакка чедир Улусчу чогаадылга бажынынга байырлагга киржири-биле кожууннардан келгеннерни бүртүкээр. 10.00 шакта 14.00 шакка чедир УЧБ-ге олуртур ыяштарны, үрезиннерни садар. 11.00 шакта 13.00 шакка чедир график езугаар, быжыгланган организацияларга, албан черлеринге байырлап киржикчилерин хулээп алыр. 13.00 — 16.00 уругларнын уран чогаадылга делелгезинин ажыдышкыны. 14.00 — 16.00 Өг-буленин байырлалын ажыдары, мал, тараа, картофель, ногаалар өстүрер талазы-биле республика конкурзуунун тиилекчилерин шаңнаары. 16.00 — 17.00 байырлап концерти.

Кирери хостуг. Ада-чурттуң Улуг дайыныга Тиилелгениң 55 чыл оюнга турскааткан культура-спорт хемчеглеринин ПРОГРАММАЗЫ

МАЙ 5-ТЕ 9.00 шакта — "ТИИЛЕГЕНИҢ САЛЮДУ" деп чоңунуң чогаадылганың республика фестивалы. Булур чери: Улусчу чогаадылга төвү.

МАЙ 6-ДА 15.00 шакта — "ТИИЛЕГЕНИҢ САЛЮДУ" деп чоңунуң чогаадылганың республика фестивалының тиилекчилеринин түңгөл концерти. Булур чери: Улусчу чогаадылга төвү.

17.00 шакта — В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шири театрының артистеринин концерти. Хөгжүм-шири театрынга болур. МАЙ 7-ДЕ 17.00 шакта — Концерт. Булур чери: Тываның күрүне филармониясы.

МАЙ 8-ТЕ 10.00 шакта — Чийк атлетика эстафетасы. Арат шөлүндө эгелээр. 10.00 шакта — 20 километрге чийк атлетика чарыжы. Булур чери: Кызыл — Эрзин аыруу.

11.00 шакта — Кызыл хоорайнын уруглар коллективтеринин концерти. Булур чери: Культура болгаш дыштанылга паргы. Делелге залынын сеназы. 13.00 шакта — 18 харга чедир 128 оолдарын хуржи. Булур чери: Совет Гываның 5 чылы аттыг стадион. 14.00 шакта — Спортчу уг-шиг тыварыңды маргыладалары. Булур чери: Культура болгаш дыштанылга паргы.

16.00 шакта — Ада-чурттуң Улуг дайыныга Тиилелгениң 55 чыл оюнга турскааткан хөй-ниитинин болгаш хоочуннарын байырлап хуралы. Булур чери: Хөгжүм-шири театры.

МАЙ 9-ТА 10.00 шакта — Тиилелге хунунге турскааткан митинг. Кызыгаар дайынчыларынын, Иштики херектер яамызынын, үндүрүг полициязынын болгаш кайлы албанынын ажилдачыларынын чыскаалы. Булур чери: Культура болгаш дыштанылга паргының аксында Маадырлар аллеязы. 12.00 шакта — Арат шөлүңге театрлыктан көргүзүг. Чогаадыкчы коллективтеринин концерти. 14.00 шакта — "Шын" солунунуң шаңналы дээш ХУ-РЕШ.

Булур чери: — "Хуреш" стадион. 18.00 шакта — Арат шөлүңге аныяктарың кежээки программазы. Дискотека. 22.00 шакта — Арат шөлүңге байырлап фейерверги.

МАЙ 9-ТА 10.00 шакта — Тиилелге хунунге турскааткан митинг. Кызыгаар дайынчыларынын, Иштики херектер яамызынын, үндүрүг полициязынын болгаш кайлы албанынын ажилдачыларынын чыскаалы. Булур чери: Культура болгаш дыштанылга паргының аксында Маадырлар аллеязы. 12.00 шакта — Арат шөлүңге театрлыктан көргүзүг. Чогаадыкчы коллективтеринин концерти. 14.00 шакта — "Шын" солунунуң шаңналы дээш ХУ-РЕШ.

Булур чери: — "Хуреш" стадион. 18.00 шакта — Арат шөлүңге аныяктарың кежээки программазы. Дискотека. 22.00 шакта — Арат шөлүңге байырлап фейерверги.

МАЙ 9-ТА 10.00 шакта — Тиилелге хунунге турскааткан митинг. Кызыгаар дайынчыларынын, Иштики херектер яамызынын, үндүрүг полициязынын болгаш кайлы албанынын ажилдачыларынын чыскаалы. Булур чери: Культура болгаш дыштанылга паргының аксында Маадырлар аллеязы. 12.00 шакта — Арат шөлүңге театрлыктан көргүзүг. Чогаадыкчы коллективтеринин концерти. 14.00 шакта — "Шын" солунунуң шаңналы дээш ХУ-РЕШ.

Булур чери: — "Хуреш" стадион. 18.00 шакта — Арат шөлүңге аныяктарың кежээки программазы. Дискотека. 22.00 шакта — Арат шөлүңге байырлап фейерверги.

МАЙ 9-ТА 10.00 шакта — Тиилелге хунунге турскааткан митинг. Кызыгаар дайынчыларынын, Иштики херектер яамызынын, үндүрүг полициязынын болгаш кайлы албанынын ажилдачыларынын чыскаалы. Булур чери: Культура болгаш дыштанылга паргының аксында Маадырлар аллеязы. 12.00 шакта — Арат шөлүңге театрлыктан көргүзүг. Чогаадыкчы коллективтеринин концерти. 14.00 шакта — "Шын" солунунуң шаңналы дээш ХУ-РЕШ.

Булур чери: — "Хуреш" стадион. 18.00 шакта — Арат шөлүңге аныяктарың кежээки программазы. Дискотека. 22.00 шакта — Арат шөлүңге байырлап фейерверги.

МАЙ 9-ТА 10.00 шакта — Тиилелге хунунге турскааткан митинг. Кызыгаар дайынчыларынын, Иштики херектер яамызынын, үндүрүг полициязынын болгаш кайлы албанынын ажилдачыларынын чыскаалы. Булур чери: Культура болгаш дыштанылга паргының аксында Маадырлар аллеязы. 12.00 шакта — Арат шөлүңге театрлыктан көргүзүг. Чогаадыкчы коллективтеринин концерти. 14.00 шакта — "Шын" солунунуң шаңналы дээш ХУ-РЕШ.

Булур чери: — "Хуреш" стадион. 18.00 шакта — Арат шөлүңге аныяктарың кежээки программазы. Дискотека. 22.00 шакта — Арат шөлүңге байырлап фейерверги.

МАЙ 9-ТА 10.00 шакта — Тиилелге хунунге турскааткан митинг. Кызыгаар дайынчыларынын, Иштики херектер яамызынын, үндүрүг полициязынын болгаш кайлы албанынын ажилдачыларынын чыскаалы. Булур чери: Культура болгаш дыштанылга паргының аксында Маадырлар аллеязы. 12.00 шакта — Арат шөлүңге театрлыктан көргүзүг. Чогаадыкчы коллективтеринин концерти. 14.00 шакта — "Шын" солунунуң шаңналы дээш ХУ-РЕШ.

Булур чери: — "Хуреш" стадион. 18.00 шакта — Арат шөлүңге аныяктарың кежээки программазы. Дискотека. 22.00 шакта — Арат шөлүңге байырлап фейерверги.

МАЙ 9-ТА 10.00 шакта — Тиилелге хунунге турскааткан митинг. Кызыгаар дайынчыларынын, Иштики херектер яамызынын, үндүрүг полициязынын болгаш кайлы албанынын ажилдачыларынын чыскаалы. Булур чери: Культура болгаш дыштанылга паргының аксында Маадырлар аллеязы. 12.00 шакта — Арат шөлүңге театрлыктан көргүзүг. Чогаадыкчы коллективтеринин концерти. 14.00 шакта — "Шын" солунунуң шаңналы дээш ХУ-РЕШ.

Булур чери: — "Хуреш" стадион. 18.00 шакта — Арат шөлүңге аныяктарың кежээки программазы. Дискотека. 22.00 шакта — Арат шөлүңге байырлап фейерверги.

МАЙ 9-ТА 10.00 шакта — Тиилелге хунунге турскааткан митинг. Кызыгаар дайынчыларынын, Иштики херектер яамызынын, үндүрүг полициязынын болгаш кайлы албанынын ажилдачыларынын чыскаалы. Булур чери: Культура болгаш дыштанылга паргының аксында Маадырлар аллеязы. 12.00 шакта — Арат шөлүңге театрлыктан көргүзүг. Чогаадыкчы коллективтеринин концерти. 14.00 шакта — "Шын" солунунуң шаңналы дээш ХУ-РЕШ.

Булур чери: — "Хуреш" стадион. 18.00 шакта — Арат шөлүңге аныяктарың кежээки программазы. Дискотека. 22.00 шакта — Арат шөлүңге байырлап фейерверги.

МАЙ 9-ТА 10.00 шакта — Тиилелге хунунге турскааткан митинг. Кызыгаар дайынчыларынын, Иштики херектер яамызынын, үндүрүг полициязынын болгаш кайлы албанынын ажилдачыларынын чыскаалы. Булур чери: Культура болгаш дыштанылга паргының аксында Маадырлар аллеязы. 12.00 шакта — Арат шөлүңге театрлыктан көргүзүг. Чогаадыкчы коллективтеринин концерти. 14.00 шакта — "Шын" солунунуң шаңналы дээш ХУ-РЕШ.

Булур чери: — "Хуреш" стадион. 18.00 шакта — Арат шөлүңге аныяктарың кежээки программазы. Дискотека. 22.00 шакта — Арат шөлүңге байырлап фейерверги.

МАЙ 9-ТА 10.00 шакта — Тиилелге хунунге турскааткан митинг. Кызыгаар дайынчыларынын, Иштики херектер яамызынын, үндүрүг полициязынын болгаш кайлы албанынын ажилдачыларынын чыскаалы. Булур чери: Культура болгаш дыштанылга паргының аксында Маадырлар аллеязы. 12.00 шакта — Арат шөлүңге театрлыктан көргүзүг. Чогаадыкчы коллективтеринин концерти. 14.00 шакта — "Шын" солунунуң шаңналы дээш ХУ-РЕШ.

Булур чери: — "Хуреш" стадион. 18.00 шакта — Арат шөлүңге аныяктарың кежээки программазы. Дискотека. 22.00 шакта — Арат шөлүңге байырлап фейерверги.

МАЙ 9-ТА 10.00 шакта — Тиилелге хунунге турскааткан митинг. Кызыгаар дайынчыларынын, Иштики херектер яамызынын, үндүрүг полициязынын болгаш кайлы албанынын ажилдачыларынын чыскаалы. Булур чери: Культура болгаш дыштанылга паргының аксында Маадырлар аллеязы. 12.00 шакта — Арат шөлүңге театрлыктан көргүзүг. Чогаадыкчы коллективтеринин концерти. 14.00 шакта — "Шын" солунунуң шаңналы дээш ХУ-РЕШ.

Булур чери: — "Хуреш" стадион. 18.00 шакта — Арат шөлүңге аныяктарың кежээки программазы. Дискотека. 22.00 шакта — Арат шөлүңге байырлап фейерверги.

МАЙ 9-ТА 10.00 шакта — Тиилелге хунунге турскааткан митинг. Кызыгаар дайынчыларынын, Иштики херектер яамызынын, үндүрүг полициязынын болгаш кайлы албанынын ажилдачыларынын чыскаалы. Булур чери: Культура болгаш дыштанылга паргының аксында Маадырлар аллеязы. 12.00 шакта — Арат шөлүңге театрлыктан көргүзүг. Чогаадыкчы коллективтеринин концерти. 14.00 шакта — "Шын" солунунуң шаңналы дээш ХУ-РЕШ.

Булур чери: — "Хуреш" стадион. 18.00 шакта — Арат шөлүңге аныяктарың кежээки программазы. Дискотека. 22.00 шакта — Арат шөлүңге байырлап фейерверги.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармей